

REALIZM KRYTYCZNY JAKO PARADYGMAT W NAUKACH O ZARZĄDZANIU

CRITICAL REALISM AS A PARADIGM FOR MANAGEMENT SCIENCES

W naukach o zarządzaniu pojęcie paradygmatu nawiązuje zwykle do typologii wprowadzonej w pracy Burrella i Morgana z 1979 roku. Jednak trudno mówić o konsekwentnym używaniu tego pojęcia – nie ma zgody, co do rodzajów paradygmatów występujących w naukach o zarządzaniu, ani nawet kryteriów ich wyróżnienia – uznani autorzy mówią o czterech (Kostera 1996, 2000, Sułkowski 2004), trzech (Schultz i Hatch 1999, Morgan 2001), dwóch (Sułkowski 2005) czy nawet o braku wyraźnego paradygmatu a występowaniu jedynie odrębnych programów badawczych (Hatch 2002). Poniższy tekst broni stanowiska, że właściwy dla nauk o zarządzaniu jest jeden paradygmat – realizm krytyczny (Boist, McKelvey 2010, Easton 2010). Łączy on stanowisko funkcjonalistyczne i interpretatywne na gruncie metodologii typów idealnych M. Webera i pozwala na formułowanie generalizacji o ograniczonym zasięgu, nie zaniebując jednocześnie badań nad specyfiką rozwoju znaczeń i ich wpływu na działania ludzi w organizacji.

Zadaniem tego tekstu będzie krótkie zaprezentowanie stanowiska realizmu krytycznego, poprzez odpowiedzi na typowe pytania, których rozstrzygnięcia są używane do klasyfikowania programów badawczych jako odrębnych paradygmatów. Następnie, powyższe rozstrzygnięcie będzie zilustrowane opisem analizy przypadku jako metody badawczej charakterystycznej dla współczesnych badań prowadzonych w ramach realizmu krytycznego.

Tekst jest zorganizowany następująco. Najpierw – na podstawie wybranej literatury charakteryzującej paradygmaty w naukach o zarządzaniu – przytoczymy listę typowych kryteriów używanych przez autorów do rozróżnienia wśród paradygmatów. Choć zrekonstruowana lista z całą pewnością nie będzie kompletna, to – zdaniem autora – ujęte w niej zostaną klasyczne kryteria przeciwstawień, które pozwalają na rozdzielenie pomiędzy czterema paradygmatami Burrella i Morgana. Następnie zostanie przedstawione stanowisko realizmu krytycznego, jako specyficzna odpowiedź dla pytań stawianych na wcześniej zrekonstruowanych kryteriach. Przyjęte rozstrzygnięcia zostaną zilustrowane wypowiedziami dwóch badaczy empirycznych – M. Webera i G. Kołodki. Pozwoli to na ukazanie realizmu

* dr hab., Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Warszawie.

krytycznego jako odrębnego stanowiska w filozofii nauki, którego zastosowanie do nauk o zarządzaniu posiada już własną niebanalną tradycję badawczą. W części końcowej scharakteryzowane zostaną możliwe zastosowania analizy przypadku, stanowiącej dla realizmu krytycznego istotną metodę badawczą.

Kryteria różnicowania paradygmatów w filozofii nauk o zarządzaniu

Pojęcie paradygmatu oraz zróżnicowanie wśród paradygmatów nauk o zarządzaniu, charakteryzowały w szczególności teksty (Kostera 1996, 2000; Sułkowski 2004, 2005, 2010; Woźniak 2011). Dla potrzeb niniejszej analizy poprzestaniemy na sformułowaniu listy kryteriów, które są używane przez różnych autorów, w celu identyfikacji, i wprowadzeniu typologii pośród programów badawczych w naukach o zarządzaniu, gdy charakteryzowane są one jako paradygmaty. Należy jedynie zaznaczyć, że charakteryzując paradygmaty dla nauk o zarządzaniu skupimy swoją uwagę na programach badawczych (i ich uwarunkowaniach) charakterystycznych dla całości nauk o zarządzaniu, a nie dla ich specyficznych poddyscyplin, wewnątrz których zróżnicowania dotyczą raczej modeli i obszarów zainteresowań niż metodologii sensu stricto (przykład analizy zróżnicowań podejść badawczych w ramach poszczególnych poddyscyplin nauk o zarządzaniu zawiera tom (Kowalczewski 2008)).

Poniżej wyróżnione zostały kryteria używane do oceny klasyfikującej różne podejścia badawcze do konkretnego rodzaju paradygmatu. Lista poniższa powstała w wyniku analizy wybranej literatury przedmiotu i klasyfikowaniu obecnych w niej stwierdzeń do kilku grup: jak charakteryzowany jest przedmiot badań (jaki jest jego status ontologiczny oraz wymiary charakterystycznych różnic, wyznaczających stanowiska poznawcze), jakie zadania badacza uznane są za kluczowe (co i jakimi metodami ma robić badacz, tj. konsekwencje epistemologicznych i metodologicznych uwarunkowań poznania dla podmiotu badającego rzeczywistość społeczną), jakiego efektu badań się oczekuje (co stanowi pożądaną produkt poznania) oraz jakimi sposobami ocenia się jakości efektów badania (kryteria używane do oceny adekwatności wyniku badania względem rzeczywistości poznawanej). Przywołane w każdej kategorii charakterystyki nie mają charakteru odrębnych kontynuów, gdyż czasem jako kryteria wyodrębniania kilku stanowisk paradygmatycznych przywoływane teksty używały różnych pytań wobec kolejnych paradygmatów.

Kryteria wyróżnione w ramach poszukiwania zróżnicowania wśród paradygmatów:

1. Rzeczywistość społeczna jest (Kostera 1996):

- a) silnie zmienna czy na tyle stabilna, że dopuszcza badanie opisowe,
- b) stale tworzona wewnątrz umysłów ludzi czy istniejąca zewnętrznie wobec świadomości,
- c) w pełni (w swej istocie) opisywalna czy nie daje się opisać, a poznawana jest w pewnym (nieistotnym) aspekcie,

- d) (przede wszystkim) materialna, konkretna i obiektywna czy subiektywna,
- e) tworzona społecznie kosztem większości tworzących ją ludzi, gdyż dominują w niej relacje władzy politycznej i symbolicznej,
- f) relacje władzy są jednym z wielu ważnych aspektów rzeczywistości i poznanie jest wobec nich neutralne.

2. Zadania badacza:

- a) ukazanie procesów tworzenia rzeczywistości traktowanej przez uczestników życia społecznego jako obiektywnej i niezmiennej (Kostera 1996, s. 34),
- b) bezzałożeniowe poznanie uzyskane dzięki zastosowaniu właściwej metody naukowej,
- c) wspomaganie bądź powodowanie zmiany społecznej (Kostera 1996, s. 35), bądź co najmniej zaangażowanie aksjologiczne i pragmatyczne (Sułkowski 2005, s. 41) w dążeniu do zmiany,
- d) ukazanie mechanizmów, za pomocą których grupy sprawujące władzę polityczną czy symboliczną gwarantują sobie jej sprawowanie,
- e) poszukiwanie sposobów uwolnienia grup opresjonowanych spod dominacji grup uprzywilejowanych czy niezaangażowanych ("obiektywny") opis poznawanych mechanizmów społecznych.

3. Efekty badania rzeczywistości społecznej:

- a) opisowy czy wprowadzający radykalną zmianę charakter efektu badania (Kostera 1996, 2000; Sułkowski),
- b) badacz uzyskuje „dobrą” wiedzę o przedmiocie poznania czy badacz nie jest w stanie uzyskać „dobrej” wiedzy o badanych organizacjach,
- c) są neutralne wobec modyfikacji status quo bądź zawsze służą wzmocnieniu pewnych grup (tj. sprzyjają uciśnionym bądź uciskającym).

4. Sposób oceny jakości efektu pracy badawczej:

- a) wynik poprawnego zastosowania metody naukowej czy ocena poprzez odniesienie do zewnętrznej rzeczywistości,
- b) normatywny czy opisowy charakter wyniku poznania,
- c) nauki o zarządzaniu są społecznie uwarunkowanym przedsięwzięciem kulturowym czy narzędziem obiektywnego, odzwierciedlającego rzeczywistość i niezakorzonego społecznie poznania (Sułkowski 2005, s. 18),
- d) korespondencyjna czy koherencyjna teoria prawdy (Sułkowski 2005, s. 19).

Przy tak zarysowanych kryteriach główne różnicowanie pomiędzy paradygmatami sprowadza się do wyodrębnienia oczekiwań wobec nauk o zarządzaniu wyznaczonych poprzez:

- wiązkę przekonań modernistycznych (paradygmat funkcjonalny): obiektywne poznanie względnie stałej rzeczywistości materialnej jest możliwe, gdyż daje się osiągnąć poprzez bezzałożeniowe i poprawne zastosowanie metod naukowych, w wyniku którego dochodzi do uzyskania generaliza-

cji zweryfikowanych względem rzeczywistości (korespondencyjna teoria prawdy),

- wiązkę przekonań interpretatywnych: jest możliwe intersubiektywnie weryfikowalne poznanie zmiennej rzeczywistości, będącej w stałym procesie konstruowania przez aktorów w ramach tworzenia znaczeń kultury (norm, wartości, reguł i języka), wpływających na nich samych, poprzez ukazanie tego procesu konstruowania, jego założeń i reguł w odniesieniu do konkretnej rzeczywistości jednostkowej, dzięki zastosowaniu metod charakterystycznych dla nauk społecznych oraz wnikliwemu udziałowi badaczy;
- wiązkę przekonań krytycznych (postmodernistycznych): odsłanianie i ukazywanie relacji władzy i zakrywania poprzez język, prowadzi do zmiany w pozycji grup uciśnionych, w imieniu dobra których badacz prowadzi interwencję poznająco-odsłaniającą; rzeczywistość jest tworzona poprzez sieci znaczeń i innych przymusów, ale jej stabilność jest w interesie grup korzystnie w niej usytuowanych, stąd nawet ukazanie pojedynczych jej warstw ma znaczenie (częściowo) emancypacyjne i wprowadza zmianę w *status quo*.

Takie połączenie myśli badającej kolejne warstwy różnych narracji w życiu społecznym (postmodernizm) z myślą krytyczną (post-marksizm), jest dość często przyjmowane w literaturze (np. Hatch 2002, Sułkowski 2005), choć niekiedy odmawia się temu kierunkowi badań statusu odrębnego paradygmatu¹ (Sułkowski 2005). Przeciw traktowaniu emancypacji zakładanej przez myślenie postmodernistyczne jedynie jako specyficznego skutku zastosowania wiedzy naukowej (zdobytej poprzez działania badawcze zgodne z paradygmatem modernistycznym bądź konstruktywistycznym), argumentuje się zwykle brakiem możliwości niezakorzonego w interesach grupowych poznawania; skoro każda narracja jest zakotwiczona w wartościach i interesach grup społecznych, to narracja badacza ma również taki charakter i albo służy zmianom albo stabilizuje status quo. Poniżej przedstawione stanowisko realizmu krytycznego, które uznaje uzależnienie konstrukcji obiektu badania oraz wyników tego badania od specyfiki podmiotu poznającego, pozwala na oddzielenie sfery zmiany od sfery opisu. Kosztem takiego włączenia założeń nurtu postmodernistycznego do tez realizmu krytycznego jest osłabienie statusu wartości wyniku badania – przestaje on móc być obiektywnie słuszny, a staje się co najwyżej intersubiektywnie kontrolowalny, ale takie stanowisko ma swoją stuletnią tradycję w metodologii nauk społecznych. Pomimo radykalnie różnych celów stojących u podłoża badań krytycznych i postmodernistycznych

¹ Sułkowski argumentuje, że „nurt postmodernistyczny w naukach społecznych pełni znaczącą funkcję krytyczną, nie stanowi natomiast spójnej alternatywy epistemologicznej ... w zarządzaniu zajmuje miejsce marginalne ... ale przyczyni się do postawienia na pierwszym planie problematyki poznania oraz procesów społecznych” (Sułkowski 2005, s. 91–92). Inne stanowisko wobec odrębności pozytywnego stanowiska postmodernistów formułują tacy badacze, jak: M. Kostera (1996, 2000), M. Hatch (2002). Zdaniem Pacera (2010) można dostrzec w pewnej grupie czasopism europejskich, wyraźne fazy dominacji kolejnych paradygmatów: 70. lata XX w. – interpretatywny, 80. i 90. – krytyczny, od 2000 r. postmodernistyczny.

oraz opisowych, badania opisowe mogą być traktowane jako swoisty wstęp do dalszych analiz krytycznych, tworzących na podstawie tego opisu narzędzia do wprowadzania zmiany.

Specyfika paradygmatu realizmu krytycznego względem wyróżnionych kryterialnych pytań klasyfikacyjnych

Poniższe rozważania oddzielają kwestię zmian, jakie w wyniku badań naukowych mogą zajść w rzeczywistości społecznej od poznawczych zadań badawczych. Niezależnie od uwikłania badacza w stabilizację *status quo*, czy dążenia do jego zmiany, poniższa analiza stoi na stanowisku, że możliwa jest analiza poprawności wytworu tego badania, w oderwaniu od jego skutków społecznych. Nie podważając więc społecznych i politycznych zadań poznania, formułując stanowisko realizmu krytycznego, pozostaje się w ramach poszukiwania połączenia pomiędzy stanowiskiem konstruktywizmu społecznego, na którym bazuje paradygmat interpretacyjny, i stanowiskiem modernizmu, dążącym do uzyskania opisu i generalizacji o wartości poznawczej wykraczającej ponad pojedynczą kulturę organizacyjną czy pojedyncze zjawisko społeczne. Stanowisko takie bywa nazywane realizmem krytycznym (Easton 2010, Deetz 1996), badaniami bazującymi na studiach przypadku (*case study research* Eisenhardt 1989) czy studiami inspirowanymi teorią ugruntowaną. W niniejszej prezentacji przyjmujemy tę pierwszą nazwę, gdyż najwyraźniej podkreśla ona odrębność tego stanowiska jako paradygmatu w naukach o zarządzaniu.

Realizm krytyczny zakłada realistyczną ontologię, obejmującą zarówno obiekty poznania akceptowane przez modernistów, jak i konstruktywistów. Trudno w XXI wieku twierdzić, że nie istnieje kultura organizacyjna, bazująca w znacznym stopniu na znaczeniach językowych, przekonaniach i wartościach jej uczestników. Trudno podważać siłę jej obiektywnego oddziaływania oraz możliwość intersubiektywnie zrozumiałego jej badania naukowego. Opis rzeczywistości społecznej może być dokonywany zarówno z punktu widzenia procesów jej konstytuowania przez aktorów społecznych, jak i abstrahując od tych procesów. Jednak nawet traktowanie rzeczywistości organizacyjnej jako względnie stabilnej, nie podważa siły oddziaływania procesów konstytuowania znaczeń dla analizowanego statycznie obrazu rzeczywistości społecznej.

Wiedza o badanej rzeczywistości jest zawsze uwarunkowana językowo i teoretycznie. Fenomeny społeczne są konstruowane poprzez badacza w tym sensie, że wyodrębniając do analizy pewne ich aspekty oraz stawiając własne pytania współtworzy aspekty rzeczywistości organizacyjnej i tym samym może wpływać na rzeczywistość poprzez samo jej poznawanie poprzez odrębny podmiot.

Poznanie zawsze jest kontekstowe i pełny opis żadnego fenomenu społecznego nie jest możliwy. Tworzone generalizacje oraz opisy jednostkowe ukazują jedynie część przyjmowanych w trakcie badania założeń, a ich adekwatność wobec rzeczywistości wymaga spełnienia zarówno założeń ujawnionych, jak i tych, przyjętych milcząco.

Kryteria oceny, co stanowi „dobrą” wiedzę, nie są ustalone raz na zawsze, zarówno, co do wiedzy zawierającej generalizacje, jak i gęstych opisów przypadków jednostkowych.

W odróżnieniu od badań etnograficznych dopuszcza się badania empiryczne jako testowanie z góry sformułowanych założeń i teorii. Realizm krytyczny akcentuje bowiem, że chociaż założenia badacza wpływają na jego postrzeganie rzeczywistości, to jest to proces nieuchronny i studia etnograficzne też nie są od niego uwolnione. Podkreśla się raczej, że pytania badawcze wyznaczają z góry rodzaj organizacji i zjawisk, które się będzie badało, ale nie wyznaczają wyniku tego badania. Co więcej, wczesna identyfikacja pytań badawczych pozwala prowadzić badania bardziej skoncentrowane, lepiej dobrać przypadki od których badanie zostaje rozpoczęte oraz sterowanie całym procesem. Starając się w ramach zbierania materiału empirycznego ograniczyć wpływ przekonań badacza na sam materiał, nie należy unikać formułowania pytań badawczych, z wykorzystaniem pomysłów zaczerpniętych z literatury naukowej, dla formułowania zagadnień do badania, doboru przypadków do analizy i formułowaniu potencjalnych wyjaśnień fenomenów, które spodziewamy się dostrzec w praktyce.

Jak widać, realistyczna ontologia wyznacza epistemologię pozwalającą na poznawanie zarówno zmiennych, jak i stabilnych aspektów rzeczywistości społecznej oraz na metodologie, które są świadome ograniczeń wynikających z wielości punktów widzenia, stałej zmienności wartości i zróżnicowań w skomplikowanej i niewyczerpywalnej wielości aspektów zjawisk społecznych. Badania naukowe są sposobem studiów nad rzeczywistością, które mają tworzyć wiedzę intersubiektywnie komunikowalną i, co do zasady, weryfikowalną przez innych badaczy. Dąży się do opisu i wyjaśnienia zjawisk organizacyjnych poprzez teorie, które zwiększają rozumienie związków pomiędzy zjawiskami i ich aspektami. Proces badawczy ma ograniczać wpływ pierwotnych założeń i wrażeń, które przyjmuje badacz, jako osoba studiująca fenomeny, poprzez metodyki zaczerpnięte z praktyki teorii ugruntowanej takie, jak: triangulacje danych, wykorzystywanie wielu spojrzeń na te same zjawiska i dane (np. poprzez wielokrotne równoległe kodowanie i wielu badaczy w zespole), kontrastowanie przypadków do analizy. Formułowane uogólnienia teoretyczne poddawane są procesom testowania ich wiarygodności zgodnie z zasadami teorii ugruntowanej, pomimo iż mogą być formułowane na podstawie wcześniejszych analiz, teorii czy hipotez, a nie jedynie być zanurzone w aktualnym materiale empirycznym.

Przykładów tak rozumianego realizmu badawczego można poszukiwać szeroko w literaturze. Przywołajmy tylko dwa powszechnie znane, aby na ich przykładzie zilustrować specyfikę tego podejścia do badań nad organizacjami. M. Weber, postulując badania nad rzeczywistością społeczną poprzez konstruowanie typów idealnych i wyjaśnianie zjawisk społecznych za ich pomocą, stoi na stanowisku obiektywnego istnienia rzeczywistości społecznej. Nie jest ona w pełni poznawalna, gdyż każdorazowy punkt widzenia badacza, jego wartości i pytania, konstruuje poprzez odniesienie do wartości specyficzny jej aspekt, uniemożliwia poznawanie jej w całości. Badanie naukowe dociera do skonstruowanego przez odniesienie do wartości aspektu realności i tylko w tym zakresie możliwe jest jej poznanie. Produkt poznania posiada intersubiektywną obiektywność i komunikowalność,

o ile ujawnione zostanie stanowisko badacza wyznaczone przez wartościowania, którymi się posłużył wybierając zjawiska badane, a tym samym umożliwiony zostanie powtórny wgląd innych badaczy w analizowany fenomen społeczny.

Tworzone generalizacje, formułowane jako konstrukcje typów idealnych, nie mają charakteru opisu rzeczywistości, a jedynie stanowią pewne przybliżenie jej – uznanych przez danego badacza, prowadzącego analizy z konkretnego punktu widzenia – istotnych właściwości. Tworzone przez badacza konstrukcje pojęciowe – jako zbiór pojęć i twierdzeń je łączących – mają charakter analityczny, tj. twierdzenia wynikają z przyjętych definicji. Intuicje, na których bazują definicje, oparte są na empirycznej analizie dotyczącej konkretnych przypadków z rzeczywistości społecznej, tj. przykład historycznego kupca stanowi podstawę heurystyczną do formułowania definicji wpisanych w opis tworzenia się etyki protestanckiej. Twierdzenia ogólne sformułowane w ramach analizy typu idealnego mają status generalizacji opartej na założeniu o spełnieniu warunków przyjętych jawnie i milcząco przy konstrukcji typu idealnego. Mogą więc dobrze służyć do wyjaśniania zjawisk przeszłych, w których zajście konkluzji przy spełnieniu sprecyzowanych i części niejawnych założeń, może zostać empirycznie wykazane. Przewidywania oparte o typ idealny zawsze narażone są na dwa typy błędu – niepełne spełnienie założeń opisujących typ idealny oraz możliwość radykalnej zmiany kryteriów istotności przyjmowanych przez aktorów faktycznych zdarzeń. Stąd Weber podkreślał, iż przewidywanie zdarzeń na podstawie analizy historycznej i porównawczej jest naukowo nieuprawnione, co nie przeszkadzało mu w stawianiu trafnych hipotez dotyczących rozwoju sytuacji w bolszewickiej Rosji, w oparciu o analizy tego typu.

G. Kołodko proponując teorię koincydencji do analizy rozwoju gospodarczego, postuluje badania porównawcze jako podstawowe narzędzie metodologiczne. Również i on podkreśla nieprecyzyjność empiryczną używanych w swej teorii pojęć: „Logicznie można by dowodzić, że nie sposób mówić o jakiegokolwiek *differentia specifica* poszczególnych gospodarek albo firm, zjawisk albo procesów, kategorii albo instytucji bez porównywania ich z innymi. Dopiero wtedy – w porównaniu do; w przeciwieństwie wobec; na tle innych – widać w czym rzecz. Kto nie porównuje, ten nie rozumie. Porównywanie jest niezwykle cennym instrumentem badawczym, gdyż spośród całej wiązki uwarunkowań wzrostu i rozwoju pozwala nam wydobyć to krytyczne, którego obecność może zdecydować o zaistnieniu zjawiska lub przetoczeniu się procesu. Przy takim metodologicznym ujęciu często można dostrzec, że oto praktyczny problem można rozwiązać, uruchamiając tylko jeden dodatkowy, ale kluczowy dla całej koincydencji okoliczności, czynnik” (Kołodko 2008, s. 318). Postulowane przez Kołodkę „odejście od wszelkiego rodzaju dogmatyzmu jako intelektualnego gorsetu i czynnika zbyt jednostronnie ukierunkowującego poszukiwanie odpowiedzi na konkretne pytania” (Kołodko 2008, s. 320), należy interpretować zgodnie z weberowską otwartością na ujawnianie się nowych aspektów w rzeczywistości społecznej. Obu autorów cechuje otwarcie na wielowątkowe i interdyscyplinarne badania społeczne i wiara, że wyjaśnienia są zawsze chwilowo trafne, gdyż nowe wydarzenia mogą przynieść nowy splot czynników, w obliczu których dotychczasowe rozumienie należy będzie pogłębić poprzez uwzględnienie nowych porównań. Obaj autorzy silnie promują badanie instytucji różnego rodzaju, jako niezbędne analizy

mogące prowadzić do wyjaśnień i ewentualnych zaleceń praktycznych. Obaj też w pełni rozumieją, że instytucje nie są statycznym tworem, ale są stale kreowane poprzez działających w nich i wokół nich ludzi, ograniczając jednocześnie swobodę działania i myślenia uwikłanych w nie aktorów. Obaj też wierzą w siłę charyzmy i innowacji, podkreślając, że zarówno świat instytucji, jak i jego podstawy, są kreowane w chwilach przełomu przez jednostki, które powstają w pewnych uwarunkowaniach instytucjonalnych, w nich działają, ale również je zmieniają.

Im dalej od „prostych” pytań makroekonomii, tym większe zróżnicowanie wśród instytucji i badań, które służą wyjaśnianiu różnych ich aspektów. Badając różne organizacje naukowcy poszukują w różnych aspektach życia organizacyjnego wyjaśnienia pewnych zjawisk, które rzadko mają charakter jedynie lokalny. Nawet tworząc gęste opisy, w zamierzeniu mające ułatwić zrozumienie specyfiki badanej kultury, tworzą możliwość do porównania opisanej kultury ze względu na konkretne występujące w niej zjawisko, z kulturą innej organizacji oraz na próby tworzenia generalizacji bazujących na typach idealnych. Weryfikowane statystycznie takie generalizacje nie przestają być ciągle historycznie uwarunkowanymi generalizacjami, tj. nie stają się prawami ogólnymi, gdyż życie gospodarcze (jako jedna z emanacji różnorodnych kultur) tworzy coraz to nowe rozwiązania, wykraczające poza dotychczas znane instytucje. I choć kryteria uznania za poprawne badania przeprowadzonego w oparciu o metody statystyczne są inne niż etnograficznego opisu systemu znaczeń panującego w konkretnej organizacji, to status poznawczy wyników badania jest podobny – zwiększają rozumienie i umożliwiają stawianie nowych pytań badawczych (Weber) oraz ułatwiają one działanie aktorom społecznym, wpływając na ich przekonania (pragmatyzm Kołodki). Wewnętrzne kryteria, stosowane w różnych dyscyplinach naukowych jako kryteria poprawności procedur badawczych, mają charakter konwencji społecznych w tym sensie, że to społeczność uczonych, w dialogu uważanym za racjonalny formułuje je dla danego podejścia badawczego. I choć nie „wszystko przejdzie”, to np. kryteria zwiększania wiedzy naukowej przez badania eksperymentalne w różnych dyscyplinach naukowych są wyraźnie odmienne, choć nie wpływa to na odczucia społeczne o wartości badań w tych naukach.

Metoda analizy przypadku jako metoda badawcza w realizmie krytycznym²

Analiza przypadku jest często traktowana jako metoda badawcza charakterystyczna dla podejścia interpretatywnego. Jednak w szeregu poddyscyplin nauki o zarządzaniu korzysta się z analiz przypadku, choć inaczej niż w klasycznym podejściu interpretatywnym rozumie się cele ich użycia. Nie dokonuje się bowiem pogłębio-

² W literaturze anglojęzycznej najczęściej stosowany jest termin post-pozytywistyczna analiza przypadku. W literaturze polskiej opisujące zastosowanie analizy przypadku odwołania do podręcznika Yina (1984) są ujmowane w ramach paradygmatu interpretatywnego np. Latusek (2010). Poniższe ujęcie wskazuje na ciągłość w użyciu tej metody w ramach podejścia realistycznego tj. zgodność post-pozytywistycznej analizy przypadku i wykorzystywania etnograficznych analiz przypadku do formułowania stwierdzeń uogólniających odwołujących się do metodyki teorii ugruntowanej, z wnioskowaniem na podstawie typów idealnych M. Webera.

nych analiz powstawania znaczeń w konkretnej kulturze panującej w organizacji (etnograficzne analizy przypadku), ale formułuje się wnioski dotyczących pewnego typu sytuacji w odniesieniu do wielu organizacji (tzw. post-pozytywistyczne analizy przypadku (Eisenhardt 1989)). Ten sposób użycia pogłębionego badania niewielu organizacji nazywa się najczęściej podejściem inspirowanym³ teorią ugruntowaną Anzelmą i Straussa i w sposobach tworzenia generalizacji uzyskał już swoje credo w postaci cytatu „Konkludując, chociaż nie ma idealnej liczby przypadków (których trzeba użyć aby sformułować uzasadnioną generalizację) liczba pomiędzy 4 a 10 przypadków okaże się zwykle wystarczająca” (Eisenhardt 1989, s. 545). Poniżej pokażemy, jak realizm krytyczny używa metody analizy przypadku oraz na czym polegają różnice pomiędzy tym użyciem a zastosowaniem analizy przypadku jako metody badawczej w pozostałych paradygmatach występujących w naukach o zarządzaniu.

Za analizę przypadku uznaje się zazwyczaj pogłębione badanie bądź analizę pojedynczego przykładu z pewnej klasy zjawisk takich, jak pewien typ wydarzenia, jednostki, grupy, aktywności czy organizacji. Precyzyjniej mówiąc, oddziela się analizę przypadku jako metodę badań empirycznych, rozumianą jako „empiryczne badanie studiujące współczesne badaczowi zjawisko w jego rzeczywistym i pełnym kontekście, gdy jego precyzyjne granice względem kontekstu nie są ściśle określone oraz w którym to badaniu wykorzystuje się wiele źródeł danych” (Yin 1984, s. 23, Shen 2009, s. 22) od sposobu przedstawienia wyniku analiz. Podkreśla się często, że dany przypadek może być studiowany na dwa sposoby – czysto etnograficznie, gdy traktuje się go jako interesujący sam przez się oraz gdy zostaje dobrany ze względu na zewnętrzne cele i tym samym stanowi przykład jakiejś szerszej kategorii zjawisk (Shen 2009). W obu tych ujęciach uzyskanie danych do dalszych analiz dokonywane jest za pomocą różnych metodyk badawczych, tj. obserwacji, analizy tekstów, różnego typu wywiadów i eksperymentów (zwykle naturalnych czy etnometodologicznych⁴), a częściowy materiał empiryczny bywa opracowany nie tylko jakościowo, ale też ilościowo⁵.

³To zastrzeżenie jest o tyle istotne, że początkowo celem teorii ugruntowanej było odkrywanie znaczenia, jakie dla aktorów społecznych posiadały konkretne zjawiska. W zastępstwie pozytywistycznych wprowadzono kryteria, adekwatne dla oceny poprawności badań jakościowych, tj. wiarygodność (odpowiednik wewnętrznej trafności); przenoszalność (zewnętrzna trafność/generalizowalność); zależność od danych (rzetelność); konfirmowalność poprzez nasycenie (obiektywność), a spór różnicujący faktycznie podejścia w ramach tego nurtu dotyczy poziomu bezzałożeniowości badania, tj. stopnia, w którym w trakcie wielokrotnego kodowania i analizowania danych wykorzystywane są pojęcia teoretyczne (Wagner i in. 2010, s. 8). W nurcie wykorzystującym procedury teorii ugruntowanej do generalizacji dopuszczone jest dużo swobodniejsze wykorzystywanie zebranego materiału empirycznego i używanie go do testowania hipotez poprzez analizę pod z góry (spoza tego materiału) określonym punkcie widzenia (Wagner i in. 2010).

⁴Przykładowo – J. Woźniak (2010) w ramach wywiadów z twórcami firm budujących szkolenia e-learningowe pod koniec (toczącego się w akceptującej atmosferze) wywiadu dotyczącego szkoleń e-learningowych podważał możliwość nauczania poprzez tę metodę umiejętności społecznych.

⁵Przykładowo – D. Jemielniak (2008) zbierając dane do opisu sposobu pracy w trzech amerykańskich i trzech polskich firmach informatycznych pobieżnie szacował poprzez tabele czasowe uzyskane dzięki obserwacji liczbowy stosunek czasu pracy poświęconego na wykonywanie pracy, rozmowy z kolegami oraz długość przebywania w pracy (a tę ostatnią daną korelował z oceną okresową wystawianą pracownikowi przez przełożonego).

Yin (1984), prezentując tzw. post-pozytywistyczne użycie tej metody wyróżnił trzy typy analiz przypadków:

- eksploracyjne – używane jako badanie pilotażowe dla dalszych studiów bądź pytań badawczych,
- opisowe dostarczające danych treściowych,
- wyjaśniające – testujące teorię.

Dwa pierwsze sposoby wykorzystywania analiz przypadku nie wzbudzają dyskusji pomiędzy przedstawicielami różnych paradygmatów, gdyż są one dopuszczalne na gruncie ich wszystkich w podobny sposób. Największe różnice pojawiają się przy zastosowaniu trzecim. Modernistyczne ujęcie analizy przypadku jako testu dla teorii oznacza próbę korraboracji – Popperowski test, którego pozytywny wynik oznacza jedynie brak informacji obalających teorię. Ściśle interpretatywne ujęcie wyjaśnienia poprzez analizę przypadku, zakorzenione w głównym nurcie teorii ugruntowanej, rozumie ten przypadek, na podstawie którego powstała dana teoria, jako faktyczny test dla niej samej. W ramach nasycania danymi zebrany został materiał, który jednocześnie stanowi podstawę dla sformułowania teorii oraz test jej prawdziwości.

W podejściach nawiązujących do weberowskich typów idealnych analizy kolejnych przypadków pozwalają nie tyle obalać teorię poprzez pokazanie, że uznane za konieczne związki między zjawiskami faktycznie nie zachodzą, ale na pogłębieniu rozumienia różnicy pomiędzy właściwościami koniecznymi i przypadkowymi (sytuacyjnymi). Tak o tym pisze G. Kołodko „w nauce „miękkiej”, politycznej i dotyczącej „wędrującej” rzeczywistości jest to (wybór przypadku do analizy danych) dość częsty przypadek – świadomie i celowo wybieram dane, które utrudniają przeprowadzenie wywodu i dowodu. Wtedy wymaga to silniejszej i głębszej argumentacji i, koniec końców, jest bardziej przekonujące (2010, s. 17). „Jestem zwolennikiem stosowania studium przypadku, o ile ułatwia to wychwycenie obiektywnych prawidłowości” (2010, s. 18). Dane dostarczane przez analizę przypadku nie stanowią jedynie testu dla teorii, ani nie służą jedynie tworzeniu teorii, ale stanowią celowo dobrane symulacyjne badania zgodności teorii i rzeczywistości. Pogłębiają rozumienie uwarunkowań sytuacyjnych opisanych w teorii zależności, a zgodnie z procedurą nasycania badacz powinien przestać dodawać nowe przypadki do analizy, gdy wnoszą one niewiele nowego do rozumienia opisywanej zależności. Pojęcie teoretycznego nasycania, będące analogią do poprawiania rękopisu, które trzeba przerwać, gdy kolejne wersje nie są wyraźnie lepsze od poprzednich, wprowadzili Glaser i Strauss jako kluczową kategorię dla teorii ugruntowanej. Ma ono charakter pragmatyczny, tj. ocena, że przyrost jakości rozumienia (czy rękopisu) wart jest kolejnych inwestycji bazuje na wartościowaniu kosztu tych inwestycji oraz dotychczasowych przyrostów.

Jak widać, analizy przypadku w ramach realizmu krytycznego istotnie korzystają z dorobku teorii ugruntowanej. Podstawową różnicę między tymi podejściami stanowi cel badania – realizm krytyczny dąży do budowania teorii, stanowiących generalizacje empiryczne. Zwykle nie są to teorie bardzo ogólne, gdyż bazują na analizie konkretnych kilku przypadków, które zostały celowo dobrane, aby kontrastować bądź uszczegóławiać pewne obserwacje sformułowane dla konkretnej

sytuacji. Jednak dążenie do sformułowania czegoś więcej niż jedynie (nawet najbardziej interesującego) studium pojedynczej sytuacji jest charakterystycznym rysem analizy przypadku jako metody badawczej realizmu krytycznego, i w tym zakresie pozostaje się w ramach inspiracji modernistycznej. Nie dąży się jednak do pozytywistycznej weryfikacji sformułowanych teorii poprzez ilościowe badania oparte na statycznych próbach i metodach weryfikacji hipotez ogólnych. Ale przyczyną tego braku nie jest niechęć do badań ilościowych, ile przekonanie o jałowości testowania hipotez ogólnych, gdyż z konieczności muszą one być na tyle ogólne, że aż banalne.

Oceny jakości przeprowadzonego badania nie dostarcza pozytywistyczny wzorzec poprawności metody. Poprawność postępowania badawczego – zgodnego ze standardami metodycznymi postępowania badawczego charakterystycznego dla teorii ugruntowanej (nasycające próby, poprawna analiza materiału empirycznego, itp.) – nie gwarantuje dobrej teorii, chociaż powinno pozwolić na powtórne przeprowadzenie analogicznego badania i uzyskanie podobnych rezultatów. Pomimo wyraźnej inspiracji pozytywistycznej w dążeniu do uzyskania testowalnej teorii będącej generalizacją w stosunku do analizowanych przypadków, to nie testy empiryczne stanowią o jakości zbudowanej teorii. Poza standardowymi warunkami formalnymi (spójność, niebanalność, testowalność) „silne badania tworzące teorię (w oparciu o studia przypadku) powinny owocować uzyskaniem nowego wglądu” (Eisenhardt 1989, s. 548).

Tabela 1

Użycie analizy przypadków w różnych podejściach metodologicznych (paradygmatach)

Kryterium	Modernistyczny	Interpretatywny	Realistyczny
Najszerzej wykorzystywane źródła danych	Dane zastane, krótkie obserwacje, wywiady strukturalizowane	Pobyty etnograficzne	Wywiady swobodne pogłębione
Metody weryfikacji jakości danych	Zewnętrzna weryfikacja prawdziwości informacji	Spójność wewnętrzna, niekiedy triangulacja	Triangulacja
Stosunek do osób badanych	Dostarczyciele informacji	Naturalni teoretycy i dobrzy informatorzy	Dobrzy informatorzy, których informacje wymagają triangulacji
Liczba przypadków wystarczająca do formułowania teorii	Nieistotna – niezwe-ryfikowana teoria jest jedynie pomysłem	Jeden	Nieokreślona
Liczba przypadków niezbędna do weryfikowania teorii	Statystycznie istotna	Jeden	Cztery do dziesięć
Kryterium doboru przypadku do analizy	Kryteria statystyczne	Ciekawość poznawcza	Nasycające próby przypadkami kontrastującymi

Kryterium	Modernistyczny	Interpretatywny	Realistyczny
Stosunek badacza do rzeczywistości przed badaniem	Przygotowujący hipotezy do testowania	Biała karta „duch Kolumba” (van Manen)	Poszukiwanie wyjaśnienia interesującego zjawiska
Rezultat analizy przypadku	Obalenie teorii bądź przesłanka do dalszych badań ilościowych	Monografia	Teoria bądź generalizacja
Kryteria oceny jakości pracy naukowej	Teoretyczna doniosłość badań względem zastanych teorii, poprawność metodyczna	Spójność i dostarczanie nowego, dojmującego (emocjonującego) wglądu czytelnikowi	Doniosłość teoretyczna wyników poprawnie przeprowadzonego i pomysłowego badania
Metodyczne reguły nakładane na postępowanie badacza jako osoby	Neutralność poznawcza, stosowanie uznanych metodyk badawczych	Sympatyzowanie z osobami badanymi i budowanie emocjonalnie głębokich relacji	Postępowanie ograniczające nieświadomy wpływ osoby badacza na zjawiska
Przykłady badań powstałych w takim podejściu	(Lewicka 2010)	(Jemielniak 2007), (Kostera 2010)	(Eisenhardt 2010) (Groysberg Lee 2009) (Jemielniak 2008), (Latusek 2011)

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie

Tekst stara się wprowadzić na grunt nauk o zarządzaniu pojęcie realizmu krytycznego, jako podejście do programu badań nad organizacjami. Pokazuje odrębność tego programu badawczego w stosunku do typowych ujęć paradygmatów w naukach o zarządzaniu.

Na podstawie kryteriów wyróżnienia głównych paradygmatów dla badań w naukach o zarządzaniu – zrekonstruowanych na podstawie polskiej literatury przedmiotu tj. (Hatch 2002; Kostera 1996, 2000; Sułkowski 2004 a–b, 2005) – sformułowane zostało stanowisko realizmu krytycznego, jako stanowiska łączącego główne założenia trzech klasycznych podejść paradygmatycznych: dążenie do formułowania teorii ogólnych (modernizm), analizy nie tylko oddziaływania kultury, ale również i tworzenia sensów w interakcjach pomiędzy aktorami (konstruktywizm) oraz przekonanie o konieczności analizy przesłaniającej funkcji gier językowych (postmodernizm). Takie połączenie głównych tez różnych podejść może wydawać się nieco eklektycznie, ale jak pokazano na przykładach z literatury klasycznej i współczesnej stanowi faktyczną praktykę dla dużego nurtu prac powstających w naukach o zarządzaniu.

Analizy teoretyczne zostały zilustrowane poprzez metodologiczne charakterystyki dotyczące użycia analizy przypadku w ramach realizmu krytycznego. Pokazano podobieństwa i różnice charakterystyczne dla zastosowania tej metody badawczej w trzech podejściach, akceptujących opisowy charakter badań naukowych. W szczególności wskazano rolę analizy przypadku w testowaniu teorii naukowej, jako zasadnicze kryterium różnicujące ujęcie tej metody w różnych

podejściach. Tezy te zilustrowano przykładami badań wykorzystujących analizy przypadku, co powinno ułatwić zrozumienie z konieczności dość skondensowanego wywodu teoretycznego.

Dalszych badań wymaga analiza tezy o niewspółmierności i jej konsekwencje dla eklektycznego podejścia, jakim jest realizm krytyczny. Dotychczas zarysowane argumenty – o możliwości łączenia różnego typu spojrzenia na organizacje w celu uzyskania danych do pogłębionej analizy (Schutz, Hatch 1996) – dopuszczały różnorodne wykorzystywanie zebranych w ramach różnych podejść paradygmatycznych danych. W podejściu charakterystycznym dla realizmu krytycznego dążenie do użytecznych dla rozumienia rzeczywistości uogólnień, preferuje pewien sposób ich wykorzystywania. Choć przykłady pochodzące z praktyki badawczej zdają się potwierdzać możliwość takiego kierunku analizy różnorodnie pozyskanych danych, to pogłębionych badań wymaga uzasadnienie, że postępowanie takie jest epistemologicznie poprawne, a tym samym, że silna teza o niewspółmierności paradygmatów jest na gruncie części nauk o zarządzaniu błędna.

LITERATURA CYTOWANA

- Boisot M., McKelvey B. 2010.** *Integrating Modernist and Postmodernist Perspectives on Organizations: A Complexity Science Bridge*, Academy of Management Review, vol. 35/3.
- Burrell G., Morgan G. 1979.** *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, Heinemann, London.
- Case J. M., Light G.** *Emerging Methodologies in Engineering Education Research*, ASEE, Journal of Engineering Education, vol. 100/1.
- Deetz S. 1996.** *Describing Differences in Approaches to Organization Science: Rethinking Burrell and Morgan and Their Legacy*, Organization Science, vol. 7/2.
- Easton G. 2010.** *Critical realism in case study research*, Industrial Marketing Management, vol. 39.
- Eisenhardt K. M. 1989.** *Building theories from cases study research*, Academy of Management Review, vol. 14/4.
- Eisenhardt K. M., Graebner M. E. 2007.** *Theory building from cases: Opportunities and challenges*, Academy of Management Journal, vol. 50/1.
- Groysberg B., Lee L.-E. 2009.** *Hiring Stars and Their Colleagues: Exploration and Exploitation in Professional Service Firms*, Organization Science, vol. 20/4.
- Hutch M. J. 2002.** *Teoria organizacji*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Jemielniak D. 2008.** *Praca oparta na wiedzy*, Wyd. A i P, Warszawa.
- Jemielniak D. 2007.** *Managers as Lazy, Stupid Careerists?*, Journal of Organizational Change Management, vol. 20/4.
- Kołodko G. 2010.** *O metodologii nauk ekonomicznych (3) – wywiad przeprowadzony przez M. Wojtysiak-Kotlarskiego*, Biuletyn PTE, 2.
- Kołodko G. 2008.** *Wędrujący świat*, Pruszyński i S-ka, Warszawa.

- Konecki K. 2000.** *Studia z metodologii badań jakościowych: teoria ugruntowana*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Kostera M. 1996.** *Postmodernizm w zarządzaniu*, PWE, Warszawa.
- Latuszek-Jurczak D. 2011.** *Zarządzanie międzyorganizacyjne*, Wolters–Kluwer, Kraków.
- Lewicka D. 2010.** *Zarządzanie kapitałem ludzkim w polskich przedsiębiorstwach*, WP PWN, Warszawa.
- Kowalczewski W. (red.) 2008.** *Współczesne paradygmaty w naukach o zarządzaniu*, Difin, Warszawa.
- Morgan G. 2001.** *Wyobrażenia organizacyjna*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Rovera B., Montefusco A., Canato A. 2010.** *A 'No Blame' Approach to Organizational Learning*. BAM/Blackwell Publishing, British Journal of Management, vol. 21.
- Schulz M., Hatch M. J. (1999).** *Living with multiple Paradigms: The case of Paradigms interplay in organizational culture studies*, Academy of Management Review, vol. 21/2.
- Shen Q. 2009.** *Case Study in Contemporary Educational Research*, Cross-cultural Communication, vol. 5/4.
- Sułkowski L. 2004a.** *Metodologia nauk o zarządzaniu*, „Przegląd Organizacji”, nr 10.
- Sułkowski L. 2004b.** *Między poznaniem a działaniem – eklektyzm metodologiczny w zarządzaniu*, „Organizacja i Kierowanie”, nr 3.
- Sułkowski Ł. 2005.** *Epistemologia w naukach o zarządzaniu*, PWE, Warszawa.
- Yin R. 1984.** *Case study Research: Design and Methods*, Sage Thousand Oaks.
- Wagner S. M., Lukassen P., Mahlendorf M. 2010.** *Misused and missed use – Grounded Theory and Objective Hermeneutics as methods for research in industrial marketing*, Industrial Marketing Management, vol. 39.
- Woźniak J. 2010.** *e-Learning w biznesie i edukacji*, Wyd. A. i P., Warszawa.

STRESZCZENIE

Tekst prezentuje pytania, wyznaczające klasyfikację programów badawczych w naukach o zarządzaniu na różne paradygmaty, jakie pojawiły się w polskiej literaturze przedmiotu. Na podstawie tych kryteriów prezentuje realizm krytyczny, jako stanowisko łączące główne założenia badawcze różnych paradygmatów. Postuluje się, że realizm krytyczny stanowi paradygmat, jaki jest właściwy dla nauk o zarządzaniu. Tezy realizmu krytycznego zostały zilustrowane dwoma przykładami podejść badawczych z zakresu nauk o zarządzaniu (Webera i Kołodki). Przedstawiono metodę analizy przypadku (case study research) jako podstawową metodę badawczą realizmu krytycznego oraz porównano tę metodę z analogicznymi nazywanymi metodami, używanymi w paradygmacie modernistycznym i interpretatywnym.

Słowa kluczowe: paradygmaty, zarządzanie jako nauka, realizm krytyczny, analiza przypadku.

ABSTRACT

The article describes questions which determine how research programs in the management sciences are classified into various paradigms, which have appeared in the Polish literature on the subject. It describes critical realism as an approach which unites the main research assumptions of the different paradigms. It postulates that critical realism is the appropriate paradigm for management sciences. Two examples of approaches to management science research are used to illustrate the theses of critical realism (Weber and Kołodko). The method of case study research is described as the basic research tool of critical realism, and is compared to analogously named methods used in modernistic and interpretative paradigms.

Keywords: paradigms, management science, critical realism, case study.